

Szakács Béla Zsolt

TÓTH SÁNDOR (1940–2007)

Szerencsések azok, akik a XX. század utolsó évtizedeiben tanulhattak művészettörténetet az ELTE budapesti tanszékén. Németh Lajos tanszékvezetőként össze tudta tartani a különben meglehetősen heterogén, de túlnyomórészt kiváló oktatógárdát, és oltalmat biztosított olyan kollégáknak, akik másutt kevésbé nyugodt körülmények között tudtak volna munkálkodni. Különösen erős volt a középkor, a nemzedék két kiemelkedő tudósa révén, akik ugyanabban az évben születtek, és a tanszéken ugyanabban a szobában dolgoztak. Egyikük Tóth Sándor volt, ő távozott korábban, 2007-ben. Másikukra, Marosi Ernőre hárult a feladat, hogy megírja a nekrológot, amely valójában az életmű kimerítő részletességű értékelése.¹ Valószínűleg senki nem ismerte olyan behatóan Tóth Sándor munkásságát, mint Marosi, és a két életmű sok tekintetben érintkezett egymással, mintegy párhuzamos életrajzként is leírható volna.

Tóth Sándor Temesváron született 1940-ben, amely már akkor is Romániához tartozott. Édesanyja máramarosi származású volt. 1947 óta Budapesten éltek,² itt végezte iskoláit. Gimnáziumi osztálytársa Dávid Ferenc volt, együtt érettségiztek 1958-ban.³ 1956 novemberében lakásukban haslövést kapott, talán ezzel magyarázható, hogy csak 1960-ban vették fel az egyetemre.⁴ Időközben a Váci utcai antikváriumban dolgozott, és már akkor önszorgalomból a középkor szakértőjévé vált.⁵ Az ELTÉ-n történelem és művészettörténet szakra járt, de bejárt László Gyula és Bóna István óráira is.⁶ Középkori művészetet Entz Gézától és Dercsényi Dezsőtől tanult.⁷ 1966-ban készítette el szakdolgozatát, amelyet a Hont-Pázmány nemzetség három monostoráról,

¹ Marosi Ernő: In memoriam – Tóth Sándor 1940–2007. *Ars Hungarica*, 35. 2007. 193–212.

² Tóth Sándor 1947 után nem járt szülővárosában. Kollár Tibor pszichiáter (Tóth Sándor laudációja). *Művészettörténeti Értesítő*, 55. 2006. 453.

³ Simon Anna: „Az építészettörténet régészeti módszere”. Álló épületek kutatásának módszertana Tóth Sándor írásai nyomán. *Kő kövön. Dávid Ferenc 73. születésnapjára*. Szerk. Szentesi Edit, Mentényi Klára, Simon Anna. Budapest, 2013. I.: 197. – Tóth Sándor visszaemlékezését gimnáziumi éveiről ld.: *II. Rákóczi Ferenc Gimnázium Évkönyve 1998–1999*. Szerk. Konta Andrásné, Szerdahelyi Andor. Budapest, 1999. 37–38.

⁴ „Tóth Sanyi ’56 novemberében a lakásukban haslövést kapott, kijárási tilalom idején egyszerűen belőttek az ablakukon. Akit azokban a napokban lőtt sebbel kezeltek a kórházban, azt azért felkrétázták. Sanyit vagy három évig nem vették fel az egyetemre.” Marosi Ernő: Visszaemlékezés egyetemi éveimre. *Enigma*, 18. 2021 (2022) No 108. 36.

⁵ Marosi 2021. i. m. 30.

⁶ Dávid Ferenc Tóth Sándor méltatása. Ipolyi-érem. *Művészettörténeti Értesítő*, 55. 2006. 446.

⁷ Entz Géza óráiról: Tóth Sándor: Entz Géza (1913–1993). „Emberek, és nem frakkok”. *A magyar művészettörténet-írás nagy alakjai. Tudománytörténeti esszégyűjtemény*. Szerk. Bardoly István, Markója Csilla. Budapest, 2006. 559.

1. Tóth Sándor arcképe egyetemi indexében, 1960. © Magántulajdon

Bozókról, Ipolyságról és Bényről írt; e mű halála után, 2008-ban jelent meg könyv alakban.⁸ Egyetemi éve alatt nyaranta a veszprémi Bakonyi Múzeumnak dolgozott, Éri István megbízásából, ahol 1964-ben állást kapott (az egyetemet levelező státuszban fejezte be), de 1965-ben egy konfliktus miatt az ottani fiatalok távoztak.⁹ A következő éveket az Országos Műemléki Felügyelőség Tudományos Osztályán töltötte, melyet Entz Géza irányított.¹⁰

⁸ Tóth Sándor: *A Hont-Pázmány nemzetség premontrei kolostorai*. Szerk. Rostás Tibor. Budapest, 2008.

⁹ Pütkösti Árpád: A kibúvó nem megoldás. *Veszprémi Napló*, 1965. november 10. 4.; Németh Péter: Torma Pistával az „Éri-óvodá”-ban. *Műemlékvédelem*, 55. 2011. 252–256.; Marosi 2007. i. m. 200.

¹⁰ Tóth S. 2006. i. m. 559.

TÓTH SÁNDOR, AZ ÉPÜLETKUTATÓ

Ezeknek az éveknek a munkássága az épületkutatások jegyében zajlott. Ez az az időszak, amikor kialakult ennek módszertana, és Tóth Sándor egyike volt azoknak, akik ezt a Magyarországon különösen magas szinten folytatott kutatást kifejlesztették. Az első években Veszprém megyei megbízásokat kapott. Egyik első nagy feladata a felsőörsi templom kutatása volt, Éri István mellett (jobbára helyette).¹¹ Itt sor került a belső feltárására éppúgy, mint a falszövetek vizsgálatára, és a kutatás nagy meglepetésekkel szolgált. Kiderült, hogy a templom mellékhajóinak oldalfalai széles ikerablakokkal voltak nyitva, így mintegy előcsarnok-szerűen működtek, átveve azok szokásos temetkezési funkcióját is. A kutatás a templom kronológiájára is új fényt vetett, és tervváltozásoknak is nyomára akadtak. A téma gazdagsága indokolta volna egy monográfia elkészítését, de Tóth Sándor végül a tervezett egyetemi doktori disszertációt nem írta meg. Kutatásairól a rá jellemző módon több kisebb, egymástól időben távol eső dolgozatban számolt be: 1966-ban, 1980-ban és 2000-ben.¹² Az 1980-as tanulmány példásan mutatja Tóth Sándor alaposágát és sokoldalúságát. A felsőörsi templom nyugati karzatán a falkutatás során megfigyelt csekély részletek alapján tudta rekonstruálni az egykori kialakítást, és az írott források bevonásával, a kérdés nemzetközi irodalmának naprakész ismeretében adott meggyőző liturgiátörténeti magyarázatot a térség Szent Mihály-kápolnaként való használatára. Ez a feldolgozás a téma kutatásának máig az egyik legmeggyőzőbb esettanulmánya, kár, hogy a nemzetközi irodalom számára ismeretlen maradt.

Ezeknek az éveknek a legfontosabb tevékenysége természetesen Veszprémhez és annak székesegyházához kapcsolódott. A munka kezdetét a székesegyházhoz köthető kőfaragványok feldolgozása képezte, látszólag egy kőtárrendezés apropójából, valójában azonban „a székesegyház alaposabb építéstörténeti kutatásának lehetőségében reménykedve”.¹³ Ennek közvetlen folytatása a veszprémi sírkövek feldolgozása, mivel többségük a székesegyházból származhatott. A dolgozat nemcsak a korábban teljesen publikálatlan veszprémi anyag tekintetében, hanem a középkori sírkövek később nagy lendületet vett kutatásában is mérföldkőnek számít.¹⁴ E tanulmányosorozat harmadik

¹¹ Körmeny József: Adalékok a felsőörsi Árpád-kori prépostsági templom kutatásának történetéhez. Naplójegyzetek. *Tanulmányok Koppány Tibor 70. születésnapjára*. Szerk. Bardoly István, László Csaba. Budapest, 1998. 81–97.

¹² Erdei Ferenc – Tóth Sándor: *Felsőörs, prépostsági templom helyreállítása*. Budapest, 1966.; Tóth Sándor: Felsőörsi kőromán templomtornya. Rekonstrukció. *Művészet*, 21, 1980, 2. 22–26.; Tóth Sándor: A felsőörsi préposti templom nyugati kapuja. *Műemlékvédelmi Szemle*, 10, 2000, 1/2. 53–76.

¹³ Tóth Sándor: A veszprémi székesegyház középkori kőfaragványai. II. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 19/20. 1994. 327. – vö.: Uő: A veszprémi székesegyház középkori kőfaragványai (A Bakonyi Múzeum kőtárának ismertetése I.). *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 1. 1963. 135.

¹⁴ Tóth Sándor: Veszprémi középkori sírkőtörödékek (A Bakonyi Múzeum kőtárának ismertetése II.). *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 2. 1964. 167–183. – vö. Lővei Pál: *Posuit hoc monumentum pro aeterna memoria. Bevezető fejezetek a középkori Magyarország síremlékeinek katalógusához*. Akadémiai doktori értekezés. Budapest, 2009.

tagja egy veszprémi műhely XIII. századi faragványaival foglalkozik, és ezekhez köti az általa feltételezett tihanyi kerengő töredékeit is.¹⁵

E tanulmányban már érvényesülnek a tihanyi kutatások is, amelyeket G. Krámer Márta mellett végzett 1965-ben.¹⁶ A XIII. századi tihanyi periódus mellett e kutatás legnagyobb újdonsága egy palmettadíszes vállkő volt, amelynek alapján Tóth Sándor módosította a veszprémi székesegyház kronológiájáról kialakított korábbi elképzelését. Tihany és a Balaton-felvidék kőfaragásának feldolgozásának következő lépését a tihanyi kőtár középkori részének berendezése és a hozzá kapcsolódó katalógus kiadása jelentette.¹⁷ Ebben fontos új eredménynek számított a jársdi apátság faragványainak szentelt részlet.¹⁸ Az egykori bencés apátság kapujának töredékei az 1960-as az években kerültek a veszprémi múzeumba, és Tóth Sándor ismerte fel eredeti összefüggésüket.¹⁹ E kapu székesfehérvári vonatkozásai annál nyilvánvalóbbak lehettek számára, mivel már 1962 óta foglalkozott az egykori koronázótemplom kapujának rekonstrukciójával.²⁰

Bár 1965-ben távozott a veszprémi múzeumból, a székesegyházhoz még többször visszatért. 1968–1973 között kutatásokat vezetett a templom egyes részein, amelyek alapossága, a dokumentáció részletessége messze meghaladta az akkoriban szokásos normákat.²¹ Meghaladta ez az egyház és a műemlékfelügyelőség tűrképességét is. „Sem a műemléki, sem az egyházmegyei vezetés nem kívánta ugyanis tovább túrni a feltárás kényelmetlenségét, én pedig nem voltam hajlandó munkamódszeremet a sürgetéseknek megfelelő szintre lefokozni, így a helyreállítás 1974–75-ben lezajlott nélkülüm.”²² Bár Tóth Sándor veszprémi kutatásai befejezetlenül és publikálatlanul maradtak, az eset tanulságait egy elméleti jellegű tanulmányban még 1973-ban közölte.²³ De a veszprémi székesegyházhoz sem maradt hűtlen: kisebb megbízások

¹⁵ Tóth Sándor: XIII. századi építőműhely Veszprémben (A Bakonyi Múzeum kőtárának ismertetése III.). *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 6. 1967. 163–182.

¹⁶ G. Krámer Márta – Tóth Sándor: A tihanyi apátsági templom és kolostor 1965. évi felújítása. *Műemlékvédelem*, 10. 1966. 234–237. és fordítva, itt már hivatkozza a csak 1967-ben megjelenő tanulmány kéziratát.

¹⁷ A tihanyi kőtár 1966-ban Thomas Edit és Koppány Tibor tervei szerint létesült. K. Palágyi Sylvia – Tóth Sándor: *A római és középkori kőtár katalógusa*. Tihanyi Múzeum. Veszprém, 1976.

¹⁸ Uo., No 42–43.

¹⁹ A faragványok megtalálásáról: Németh Péter – Tóth Sándor: Jársd. *Régészeti Füzetek*, 17. 1964. 75.

²⁰ Tóth Sándor: Románkori kapuzat maradványai a székesfehérvári kőtárban, kézirat, 1962 – idézi Mentényi Klára: A székesfehérvári Szűz Mária prépostsági templom átépítése a 12. században. Kísérlet a fennmaradt román kori kőfaragványok rendszerezésére. *Művészettörténeti tanulmányok Tóth Sándor emlékére*. Szerk. Takács Imre. Budapest, 2019. 11.

²¹ Tóth Sándor alaposságára jellemző adalék, hogy a veszprémi altemplom 1969–1973-as összesítő feltárási alaprajzán (MÉM MDK Tervtár, ltsz.: 52195) a következő megjegyzés olvasható: „A pausz rajzolás közben hosszában 2,5 mm-t szugorodott.”

²² Tóth S. 1994. i. m. 327. – ld. még a Lóvei Pállal készült beszélgetést: *Enigma*, 29. 2022 (2023) No 113. 14–15.

²³ Tóth Sándor: Régészet, műemlékvédelem, történelem. *Építés-Építészettudomány*, 5. 1973. 617–630.

mellett²⁴ 1993-ban vállalta a kőfaragványokról írt sorozat lezárását,²⁵ és élete végén, 2007 tavaszán-nyarán visszatérhetett Fülöp András és Simon Anna társaságában a veszprémi állványokra.²⁶

Tóth Sándor 1966–1974 között az OMF Tudományos Osztályán dolgozott, először a Soproni Kirendeltségen, Dávid Ferenc mellett, részben (ennek bécsi ösztöndíjas éve alatt, 1966–1967-ben) helyette. Elsősorban középkori lakóházakat kutatott, továbbá egy városvall melletti ásatási terület feltárása alapján jutott váratlan új eredményekre. Ezekről a kutatásairól rendszeresen beszámolt, és később is feldolgozott egy-egy résztermát soproni éveiből.²⁷ Emellett a hidegségi templom kutatásában is részt vett.²⁸ Épületkutatói módszertanát Simon Anna mutatta be részletesen, részben kéziratban maradt írásai alapján.²⁹ Tanulságos, ahogy a soproni tapasztalataira alapozva igyekezett eleget tenni a *Magyar Műemlékvédelem* 1977-es kötetének ismertetésére szóló felkérésnek.³⁰ Első nekifutásra még hagyományos recenzióra készült, majd egy határozottan súlyozott elemző feldolgozásra, végül ez a hidegségi templom monográfiájára épülő, elméleti jellegű vitairattá alakult (ez is két változatban), de mind befejezetlenül maradt. „Túlbonnyolítottam magamban a dolgot, így aztán nem lett belőle semmi” – emlékezett vissza az esetre két évtizeddel később.³¹

Bár soproni ásatását átadni kényszerült, és a veszprémi székesegyház helyreállítása is nélküle zajlott le 1974–1975-ben,³² a kutatómunkát nem adta fel. Új munkahelyén, az egyetemen 1977–1985 között ásatásokat szervezett Veszprémfajsra, ahol a gyakorlatban avatta be módszereibe tanítványait.³³ E korszak mérlege ambivalens: legfontosabb kutatásait nem tudta végig vinni, és a kezdeti publikációs lendület után eredményei

²⁴ Tóth Sándor: Veszprém, Vár. Székesegyház. [2 db kötötredék]. *Lapidarium Hungaricum. Magyarország építészeti töredékeinek gyűjteménye. I. Általános helyzetkép.* Szerk. Feld István et al. Budapest, 1988. 415–416.; Uő: A veszprémi székesegyház. *Európa közepe 1000 körül.* Kiállítási katalógus / Magyar Nemzeti Múzeum. Szerk. Alfried Wioczerek, Hans-Martin Hinz. A kötet magyar változatának szerkesztője: Marosi Ernő. Stuttgart – Budapest, 2000. 396–397.

²⁵ Tóth S. 1994. i. m.

²⁶ Simon 2013. i. m. 210., 63. jegyzet; Mikó Árpád: Veszprém, Esztergom, Pest. Tóth Sándor és a magyarországi kora reneszánsz kőfaragványok kutatása. *Művészettörténeti Értesítő*, 67. 2018. 267–275., 273.: 3. jegyzet.

²⁷ Beszámoló az *Archaeologiai Értesítő* és a *Régészeti Füzetek* hasábjain jelentek meg 1968–71 között, továbbá Tóth Sándor: Egy gótikus részletmegoldás történetéhez. *Soproni Szemle*, 30. 1976. 329–344. és Uő: Régészeti adatok az Elő- és Hátsókapu történetéhez. *Soproni Szemle*, 42. 1988. 56–77.

²⁸ Tóth Sándor: Hidegség, r. k. templom. *Régészeti Füzetek*, 23. 1970. 84–85. és Bodor Imre – Tóth Sándor: Hidegség, r. k. templom. *Régészeti Füzetek*, 24. 1971. 94.

²⁹ Simon 2013. i. m.

³⁰ Ismerteti Simon 2013. i. m. 205–206.

³¹ Tóth S. 2006. 559.

³² Tóth S. 1994. 327. és 2006. 559.

³³ Beszámolók a *Régészeti Füzetek* 1979, 1983, 1984-es évfolyamában; vö.: Mentényi Klára: Tóth Sándor (1940–2007). *Műemlékvédelem*, 51. 2007. 428. és Lővei Pál: Marosi tanár úr. *Enigma*, 26. 2019 (2020) No 100. 40.

2. Tóth Sándor tanszéki kiránduláson Németh Lajos társaságában, 1975. © Magántulajdon

javát sem sikerült nyomdakész formába öntenie. Ugyanakkor kialakított egy következetes, átgondolt kutatási módszertant, amelynek elvi alapjait is sikerült lefektetnie. 1974-ben lehetőséget kapott rá, hogy ezt az új generációk számára átadhassa.

TÓTH SÁNDOR AZ EGYETEMEN

34 éves korától kezdve egészen nyugdíjba vonulásáig (1974–2002) főállása az ELTE Művészettörténeti Tanszéke volt. Rendszeresen tartott kurzusai közé tartozott az *Építészeti alapismeretek*, a *Forrásgyakorlat* és az egyetemes és magyar művészet középkori korszakai. Kedvelt oktatási módszere volt a középkori hagyományokra épülő kommentár. A *Forrásgyakorlaton* Marosi Ernő Bevezetéséből olvasott fel passzusokat, és kritikai szemlélettel elemezte azokat.³⁴ Egy időben az ELTE-n azzal

³⁴ Marosi Ernő: *Bevezetés a művészettörténetbe*. Budapest, 1973.

kísérleteztek, hogy két és fél év általános művészettörténeti képzés után másfél évig korszakspecifikus órákra járhattunk (kicsit a mai BA és MA megelőlegezése volt ez). A középkorászok számára Tóth Sándor több féleven át folytatólagosan Erwin Panofsky *Renaissance and Resuscitations in Western Art* című kötetét ismertette, az angol szöveget fordította, és a lábjegyzetek szintjéig kommentálta. Mindig mindennek utánament, és természetesen mindig talált kiigazítani valót. Az alaposágot egy életre szólóan igyekezett tanítványaiába oltani. Előadásain is bemutatta, hogy minden részletnek és minden forrásnak jelentősége lehet, és minden nyomot a végsőkéig követni kell.

A már említett veszprémfajsi ásatások mellett (amelyen több évfolyam is részt vehetett, de az 1980-as évek közepén ezek leálltak) a gyakorlatba a tanszéki kirándulásokon avatta be hallgatóit. Ezeket évtizedeken át ő szervezte és vezette, általában a tanszék néhány más oktatójának kíséretében.³⁵ Néha Marosi Ernő is részt vett ezeken, ilyenkor többször tudós vita alakult ki köztük. A kirándulások spártai körülmények között zajlottak, az emberi szükségletek számára tett legkisebb engedmények nélkül, dacolva az időjárás viszontagságaival.

Minden szigorúsága ellenére számos szakdolgozat témavezetője volt, néha azoknak is, amelyek más neve alatt futottak.³⁶ Vállalt doktori témavezetést is,³⁷ és tanítványai a diplomaszerezés után is visszajártak hozzá tanácsaiért.

Ezekben az években alkotó energiái nagyrészt az oktatásba ölte. Emellett a 70-es évek közepétől a 90-es évek elejéig keveset publikált. Ezek egy része polemikus természetű volt. Nevezetes vitába keveredett az akkoriban a *Művészet* c. folyóiratot szerkesztő Pap Gáborral és körével.³⁸ A kiindulópontot a ludaspusztai Árpád-kori kereszt szokatlan Krisztus-ábrázolása képezte, amelyet Kátay Mihály ötvösművész a kritikai tudomány normáival összeegyeztethetetlen módon a Napisten-kultusz nyomaként értelmezett. Erre Tóth Sándor a folyóirat hasábjain csak három részletben elférő írásban válaszolt, lenyesegetve a vadhajtásokat. A szerkesztő, Pap Gábor viszont Tóth írását kommentálta, az erre adott válaszcikket pedig visszautasította, az a *Művészettörténeti Értesítő*ben jelent meg. Ennek konklúziója: „Pap Gábor és eszmetársai azonban korántsem egyes pogány elemek továbbélési módozatainak kutatásával foglalkoznak, hanem »univerzális« vagy nemzeti ősmítoszt próbálnak kreálni, nagyrészt olyan emlékek »dekrisztinizálása« révén, amelyeknek keresztény volta vitathatatlan; ez pedig nem egyéb, mint hamis történeti illúziók hajszolása.”³⁹

³⁵ Kelényi György: „Vén diák üdvözlése” – Emlékeim hallgató koromból. *Enigma*, 28. 2021 (2022) No 107. 85.

³⁶ Pl.: Lővei Pál névleg Vayer Lajoshoz írta szakdolgozatát, a tényleges témavezetést azonban Tóth Sándor végezte. Lővei 2019. i. m. 45.

³⁷ Rostás Tibor 2007-ben megvédett disszertációjának témavezetője Tóth Sándor volt.

³⁸ Pap Gábor 1973 február 1-jétől volt a *Művészet* szerkesztője, 1974–1979 között főszerkesztő-helyettese. Ez a lap impressumából nem derül ki, de ld. [https://hu.wikipedia.org/wiki/Pap_Gabor_\(muvészettörténész\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Pap_Gabor_(muvészettörténész)) (utolsó letöltés: 2024/05/04).

³⁹ Tóth Sándor: Változatok a műértelmezés témájára (Válasz Pap Gábornak). *Művészettörténeti Értesítő*, 25. 1976. 136–137. A vita korábbi állomásai: Kátay Mihály: Napisten színváltozásai. *Művészet*, 14. 1973.

A hetvenes évek másik nagy polémiája Feldebrőhöz kötődik. Erdei Ferenc, majd Levárdy Ferenc fogalmazott meg az adott körülmények között reálisnak látszó hipotézist a templom építéstörténetéről és ennek egyháztörténeti kontextusáról. Tóth Sándor nemcsak meggyőzően cáfolta a megalapozatlan periodizációt (és az erre épülő történeti feltételezést), hanem a továbbra is részletes feldolgozásra váró templomról máig a legfontosabb megállapításokat tette.⁴⁰

A hetvenes évek talán legszenzációsabb régészeti felfedezése az 1974-es budavári szoborlelet volt. Ennek művészettörténeti feldolgozását elsősorban Marosi Ernő végezte el, de a restaurálás során Szakál Ernő is tett megfigyeléseket. Ezeket egy kellően nem megalapozott történeti koncepcióhoz kötötte, a szobrok tudatos megrongálását feltételezve. Tóth Sándor ehhez a vitához is hozzászólt, ismét tanújelét adva alapos megfigyeléseinek és józan történeti érzékének.⁴¹

Egy másik gótikus téma is összefügg Marosi kutatásaival. Ismeretes, hogy Marosi Ernő pályáját a kassai Szent Erzsébet-templomról írt monográfiájával kezdte, és ehhez a témához később is többször visszatért.⁴² Talán nem véletlen, hogy Tóth Sándor is különös alapossággal foglalkozott e templommal, először egy nemzetközi konferencián a lengyelországi Nedec várában, majd ennek írott változataiban.⁴³ Ebből újabb vita bontakozott ki, Marosi ugyanis a pozsonyi Mencl-emlékkönyvben reflektált a kritikákra, amit Tóth Sándor terjedelmes recenzió keretében elemzett. Végül kassai megfigyeléseit a 2006-os Zsigmond-katalógusban summázta.⁴⁴

A késő középkor azonban Tóth Sándor kutatásaiban inkább csak kiegészítő szerepet játszott. Érdeklődése előterében az Árpád-kori művészet állt, ahogy az már fiatalkori írásaiban is megmutatkozott. Az érett kor központi jelentőségű tanulmánya az Entz Géza tiszteletére megjelent kötetben 1983-ban látott napvilágot, és stílszerűen a

11. 3–5. és 12. 45–46.; Tóth Sándor: Még egyszer a ludaspusztai keresztről. *Művészet*, 15. 1974. 9. 44–45.; Uő: Nézzük meg jól a múlt emlékeit. *Művészet*, 15. 1974. 12. 45. és 16, 1975. 2. 44–47., 49.; Pap Gábor: Észrevételek és kiegészítések a ludaspusztai kereszt tárgyában. *Művészet*, 16. 1975. 1. 6–8.; Uő: További észrevételek és kiegészítések a ludaspusztai kereszt tárgyában. *Művészet*, 16. 1975. 3. 45–47.

⁴⁰ Tóth Sándor: Feldebrőről, hipotézisek nélkül. *Műemlékvédelem*, 21. 1977. 29–39.

⁴¹ Tóth Sándor: Mit jelképez a „jelkép”? Hozzászólás Szakál Ernő tanulmányához. *Budapest Régiségei*, 26. 1984. 331.

⁴² Szakács Béla Zsolt: Marosi Ernő (1940–2021) – A középkorkutató művészettörténész. *Enigma*, 28. 2021 (2022) No 109. 106–108.

⁴³ Tóth Sándor: Kaschau, Elisabethkirche, von der Westfassade her betrachtet. *Niedzica Seminars. Polish–Czech–Slovak–Hungarian artistic connections. VII. Gothic Architectures in Poland. Bohemia, Slovakia and Hungary, October 11–13, 1991.* Cracow, 1992. 51–54. és Uő: Kaschau, Elisabethkirche, von der Westfassade her betrachtet. *Művészettörténeti Értesítő*, 42. 1993. 113–139.

⁴⁴ Tóth Sándor: Pocta Václavovi Menclovi. *Zborník štúdií k otázkam interpretácie stredo európskeho umenia.* I. Red. Dana Borutová, Stefan Orisko. Bratislava, Katedra dejín v tvamého umenia Filozofickej fakulty Univerzity Komenského, 2000. [rec.] *Művészettörténeti Értesítő*, 51. 2002. 188–196.; Uő: No 7. 98. Kassa, Szent Erzsébet-plébániatemplom. *Sigismundus rex et imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában 1387–1437.* Kiállítási katalógus / Szépművészeti Múzeum. Szerk. Takács Imre. Mainz am Rhein, 2006. 652–656.

gyulafehérvári székesegyházzal foglalkozott.⁴⁵ Volt ebben bírálat is, de ahogy később ő maga értékelte: „ami Gyulafehérvárt illeti, a kritikám főleg mások megállapításaira irányult, a keltezés tekintetében pedig, eltekintve a jáki műhelynek a tatárjárás utáni szerepeltetésétől az erdélyi székesegyházon, lényegében az ő nézeteihez csatlakoztam”.⁴⁶ Valóban, a dolgozat messze túlmutatott magán az erdélyi épületen, és a hazai romanika két meghatározó stílusrétege, a pécsi és az esztergomi érintkezéseit elemezte. A kritikai megjegyzések zöme pedig egy akkor még publikálatlan monográfia, Marosi Ernő kandidátusi értekezésének egyes kijelentéseire vonatkozott.⁴⁷ A gyulafehérvári tanulmány (amellett, hogy magáról az épületről és annak kapujáról is számos fontos megállapítást tartalmaz) mintegy gyűjtőlencseként összefogja a XII. és XIII. századi hazai művészet megannyi problémáját.

Ez nyilvánvalóan azzal is összefüggött, hogy ebben az időben intenzíven dolgozott az Árpád-kori kézikönyv rá osztott fejezetein. Ennek érdekében 1982-ben egy évre „elcserélték” Tóth Melindával, aki addig az egyetemen helyettesítette, amíg Tóth Sándor a Művészettörténeti Intézetben folytatta kutatásait. Ennek terméke egy a közölhetetlenségig terebélyesedett, ötszáz oldalas kézirat lett, benne számos, nagy horderejű megállapítással.⁴⁸ Az eredmények egy része később beépült az utolsó évtizedek publikációiba.

Építészeti vonatkozású észrevételeinek egy csokrárt ismét egy sajátos látószögéből, a pillérek szerkezeti összefüggéseiről készített tanulmányába gyűjtötte össze.⁴⁹ A magyarországi romanika egyik legizgalmasabb centrális épületegyütteséről, a hatkaréjos rotundákról Csemegi József és mások nézeteivel polemizálva írt átfogó feldolgozást. A témában elharapózott teóriákra reflektálva a következőképpen fogalmazott: „Nem valószínű, hogy valaha is biztos tudásra tehetünk szert azokra a szellemi motívumokra nézve, amelyek a hatkaréjos rotundák alkalmazásához vezettek nálunk. Hogyan is remélhetnénk, hogy ki fogjuk találni olyan sokszáz éve élt emberek gondolatait, akikről azt sem tudjuk, hogy kik voltak, ha gyakran egymás leírt gondolatait sem vagyunk képesek helyesen felfogni és híven visszaadni?”⁵⁰

Néhány emlékkel monografikusan is foglalkozott. 2000-ben az esztergomi székesegyházat elemezte, ezzel ismét Marosi egyik központi kutatási témájához nyúlt.⁵¹

⁴⁵ Tóth Sándor: A gyulafehérvári fejedelmi kapu jelentősége. *Építés-Építészettudomány*, 15. 1983. 391-428.

⁴⁶ Tóth S. 2006. 560.

⁴⁷ Marosi Ernő: *A gótika kezdetei Magyarországon*. Kandidátusi értekezés, 1975. Megjelent: Marosi Ernő: *Die Anfänge der Gotik in Ungarn. Esztergom in der Kunst des 12.-13. Jahrhunderts*, Budapest, 1984.

⁴⁸ A kézirat első része a XI. századi kőornamentikát tárgyalja 308 oldalon, a második rész az építészet 162 oldalon, a harmadik a kettő összefüggéseit 37 oldalon. Az adatok forrása a Tóth Melinda által 1992-ben rendelkezésemre bocsátott tartalomjegyzék.

⁴⁹ Tóth Sándor: Pillér és ív a magyar romanikában. *Koppány Tibor hetvenedik születésnapjára*. Tanulmányok. Szerk. Bardoly István, László Csaba. Budapest, 1998. 49-73.

⁵⁰ Tóth Sándor: Hatkaréjos rotundák. *Architectura religioasă medievală din Transilvania III. Középkori egyházi építészet Erdélyben III. Medieval Ecclesiastical Architecture in Transylvania. III.* Coordinatori: Daniela Marcu, Adrian Andrei Rusu, Péter Levente Szócs. Satu Mare, 2004. 7-60.

⁵¹ Tóth Sándor: Esztergom Szent Adalbert-székesegyháza és az Árpád-kori építészet. *Strigonium antiquum*.

Egyik utolsó előadásán pedig, amelyet a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 2006-os ülésén tartott, mint az Ipolyi Arnold-díj kitüntetettje, rámutatott, hogy a legkorábbi, évszámmal datált, bordás keresztboltozat Kálmán király megrendelésére Zárában épült.⁵² Ez a tanulmány is méltó lenne a nemzetközi figyelemre.

Utolsó éveiben felkérést kapott, hogy a *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon* számára írjon szócikkeket. Ezek közt csak egy monografikus van (Székesfehérvár), a többi általánosabb jellegű: az elkészült 15 tétel a szakrális építészet tematikus bemutatása, és akár csokorba gyűjtve a saját lábán is megállna.⁵³

Tóth Sándor Árpád-kori kutatásainak fő terepe azonban a kőfaragványok vizsgálata lett. Pályáját is a veszprémi kőtöredékekkel kezdte, és a XI. század kutatása elkísérte élete végéig. Az 1980-as évek nagy feladata a keszthelyi Balatoni Múzeum kőtárának berendezése volt, amelynek katalógusa 1990-ben jelent meg. A lapidárium legfontosabb anyaga, 64 tételből 28 a zalavári apátságához kötődik, így a bevezető tanulmány leterjedelmesebb része is ezt elemzi. Ebben ismét terítékre kerül korábbi polémia Cs. Sós Ágnessel a récéskúti bazilika periódusait illetően, de ennél is fontosabbak megállapításai egyes kőfaragványokról. Ezek új datálását Zalavár régi kutatója, Bogyay Tamás nem fogadta el, és 1992-ben vitacikket jelentetett meg.⁵⁴ Ami a hatszögű rozettás követ illeti, Bogyaynak nyilvánvalóan igaza volt abban, hogy ez római, de Tóth Sándor is efelé hajlott.⁵⁵ Ennél összetettebb a helyzet a szalagfonatos küszöbök esetében, de a későbbi feltárások itt is Bogyay Karoling kori datálását támogatják.⁵⁶ A harmadik, Bogyay által legtanulságosabbnak tartott példa egy háromerű szalagfonattal keretezett töredékre vonatkozik, amely vitathatatlanul szorosan kötődik a Szent István-szarkofághoz. A mindkét tárgyon előforduló félpalmettapár zselicszentjakabi rokonsága miatt Tóth Sándor e faragványkört a király 1083-as szentté avatásához kötötte, amely az írás legnagyobb horderejű újdonsága. Bogyay ezt sem fogadta el, és módszertani érvei elgondolkoztatók: „Nem a fennmaradt mű egészéből indul ki, hanem egy kicsiny, a teljes kompozícióban alárendelt, a zalavári töredékeken pedig különösen mellékes szerepet betöltő részletmotívumra, a sarokkitöltő palmettára épít.”⁵⁷ Ugyanakkor a későbbi kutatás e kérdésben inkább Tóth Sándornak

IV. Ezer év Szent Adalbert oltalma alatt. Szerk. Hegedűs András, Bárdos István. Esztergom, 2000. 121-154. - vö.: Szakács 2021. i. m. 108-112.

⁵² Tóth Sándor: Kálmán király és a bordás keresztboltozat. *Művészettörténeti Értesítő*, 56. 2007. 1-28.

⁵³ *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor*. Főszerk. Kőszeghy Péter. I-XI. Budapest, 2003-2011.: székesegyház, plébániatemplom, falusi templom, kápolna, magánegyház, monostor, nemzeti monostor, szerzetesi templom, bencés templomtípus, kolostorepítészet, konvent, kerengő, káptalanterem, refektórium, almárium.

⁵⁴ Tóth Sándor: A keszthelyi Balatoni Múzeum középkori kőtára. *Zalai Múzeum*, 2. 1990. 147-187.; Bogyay Tamás: Történeti forrás- és művészettörténeti stíluskritika Zalavár körül. *Zalai Múzeum*, 4. 1992. 169-177.

⁵⁵ Tóth 1990. i. m. 162.: No. 10.: „római (?)”, bár a 42. jegyzetben valóban utal rá, hogy vannak román kori összefüggései is.

⁵⁶ Vö.: Szóke Béla Miklós: *A Karoling-kor Pannóniában*. Budapest, 2019. 364-367.

⁵⁷ Bogyay 1992. i. m. 173.

adott igazat, kiegészítve érveit más szempontokkal is.⁵⁸ A kézikönyvbe írt szövegének felhasználásával a szarkofág leírása és tudománytörténeti áttekintése 2007-ben jelent meg, saját álláspontja a *Pannonia regia* c. kiállítás katalógusában 1994-ben.⁵⁹

Külön csoportot képeznek írásai közül azok, amelyek a palmattás stílus délvidéki előfordulásával foglalkoztak. Az 1994-es Radocsay- emlékülésen hangzott el előadása a titeli vállkőről, és ennek apropójából az egész kör datálási problémáiról,⁶⁰ nemsokkal később pedig felkérést kapott Kollár Tibortól az aracsi kőről szóló dolgozatra, amit némi habozás után elvállalt.⁶¹ Gyümölcsöző kapcsolat alakult ki, Tóth Sándor Kollár Tibor segítségével a következő évtizedben a Kárpát-medence számos helyszínére eljutott.⁶² A dél-alföldi vállalkozás is folytatásra talált, ezúttal a dombói kövekről szóló írással. Tekintve azonban a hozzáférési és publikálási nehézségeket, Tóth Sándor meglepő módon az anyag gótikus rétegét választotta ki – ezzel ugyanis senki sem akart foglalkozni, és ez egyszersmind jó alkalmat kínált arra, hogy szemügyre vegye a XI. századi anyagot is.⁶³ Összhangban állt ez azzal a korábban is hangoztatott felfogásával, hogy az emlék történetét végig kell követni, nem elegendő az eredetre koncentrálni: „az aktuális felszín és a legrégebbi állapot között az épület, műtárgy, ill. lelőhely egész történetének dokumentumai meghúzódnak. Ahhoz, hogy a legkorábbi állapotot fel lehessen tárni, rendszerint a történeti adatok tömegét kell elpusztítani; hogy ezekből mi marad használható a későbbi kutatás számára, az kizárólag a feltárás gyakorlati lebonyolításának módjától, ill. a dokumentáltság mértékétől és megbízhatóságától függ.”⁶⁴

Amellett, hogy számára a legkedvesebbek az Árpád-kori emlékek voltak, Tóth Sándor nem riadt vissza attól, hogy későbbi emlékekkel is foglalkozzék. A reneszánszsal már Veszprémben találkozott, majd visszatért hozzá a Bakócz-kápolna és a pesti szentségházak kapcsán. Reneszánsz vonatkozású munkásságát Mikó Árpád

⁵⁸ Pl.: Marosi Ernő: „Quievit corpus beatum eodem in loco annis XLV”. Bemerkungen zum Sarkophag Königs Stefan des Heiligen von Ungarn. *Arte d’Occidente terni e metodi. Studi in onore di Angiola Maria Romanini*. A cura di Antonio Cadei. Roma, [1999]. I.: 337–348. és Uő: Szent István korának képe a művészettörténet-írásban. *Szent István és az államalapítás*. Szerk. Veszprémy László. Budapest, 2002. 306–348.

⁵⁹ Tóth Sándor: Szent István-szarkofág – Sírláda és két fedéltöredék. *Ars Hungarica*, 25. 2007. 29–50. és Uő: A székesfehérvári szarkofág és köre. *Pannonia regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541*. Kiállítási katalógus / Magyar Nemzeti Galéria. Szerk. Mikó Árpád, Takács Imre. Budapest, 1994. 82–86.

⁶⁰ Megjelent: Tóth Sándor: Volt egyszer egy titeli vállkő. *Ars Hungarica*, 23. 1995. 227–232.

⁶¹ Tóth Sándor: Az aracsi kő rokonsága. *A középkori Dél-Alföld és Szer*. Szerk. Kollár Tibor. Szeged, 2000. 429–447

⁶² Tóth S. 2006. i. m.

⁶³ Mivel ezzel párhuzamosan én is felkérést kaptam a dombói atleplom feldolgozására, ezeken a kiszállásokon már én is részt vehettem. Itt Tóth Sándor segédjeként lettem bemutatva, amit ő azzal hálált meg, hogy bevezetett a kőfelmérés rejtelmeibe. A feldolgozás csak halála után jelent meg az ő emlékének ajánlott tanulmánykötetben: Tóth Sándor: Dombó és a templomépítés módjai a gótikus Magyarországon. *Építészeti a középkori Dél-Magyarországon*. Szerk. Kollár Tibor. Budapest, 2010. 717–741.

⁶⁴ Tóth S. 1973. i. m. 619.

behatóan elemezte.⁶⁵ De sokrétű érdeklődésébe belefért Gauguin korai korszaka is éppúgy, mint Németh Lajos, Hans Belting és Aby Warburg elméleti munkássága.⁶⁶

TÓTH SÁNDOR ÉS A MÚZEUM

Tóth Sándor 1990-ben felkérést kapott, hogy vegyen részt a Magyar Nemzeti Galéria Régi Magyar Osztályának munkájában, és ezt a másodállást haláláig betöltötte.⁶⁷ Igen kellemes légkör jellemezte ekkoriban az osztályt: Takács Imre, Mikó Árpád és a többi kolléga pezsgő szellemi környezetet teremtett. Tóth Sándor jól érezte itt magát, és kellően meg is becsülték. Ez a bő másfél évtized felívelő korszaka az életműnek, amely mintegy megkoronázta a korábbiakat.

Itteni tevékenységének főműve a román kori kőfaragványok katalógusa volt.⁶⁸ Bár csak halála után jelent meg (2010-ben), a katalógustételek (46 darab) mind elkészültek, és elő voltak készítve a függelékek is. A kötet nagyobbik fele a bevezető tanulmány, amely emlékkörönként tekinti át a bemutatott darabok művészettörténeti kérdéskörét. Ez a rész azonban nem készült el teljesen: bár a XI. és a XII. századi emlékanyagot nagyrészt lefedi, de az Óbuda–somogyvári stíluskör elemzése félbemaradt, és ki tudja, mi következett volna még utána. Ami megjelent, így is nagy nyeresége a szakterületnek, és Tóth Sándor Árpád-kori kutatásainak legszisztematikusabb összefoglalása.

Az 1980-as években formálódó, a kézikönyv számára írt összefoglalás eredményei ugyanis éppen Tóth Sándor múzeumi éveitől kezdtek nyilvánosságot kapni. Ebben nagy segítséget jelentett, hogy ebben az időben fontos kiállítások sora készült ebben a műhelyben. A legkorábbi a *Pannonia regia* (1994), a középkori Dunántúl művészetét bemutató seregszemle volt.⁶⁹ Ennek első, a román kori kőfaragványokat bemutató fejezete Tóth Sándor munkáján alapult, a tételek jelentős részét is ő írta. Még fontosabb, hogy a katalógusban helyet kapott első összefoglalása a XI. századi emlékköréről, először fejtette ki alaposabban nézeteit a

⁶⁵ Tóth Sándor: Az esztergomi Bakócz-kápolna történelmi helye. *Ars Hungarica*, 18. 1990. 207–228.; Uő: Észrevételek a pesti reneszánsz szentségházak tárgyában. *Détshy Mihály nyolcvanadik születésnapjára. Tanulmányok*. Szerk. Bardoly István, Haris Andrea. Budapest, 2002. 181–227. – vö.: Mikó 2018. i. m.

⁶⁶ Tóth Sándor: Gauguin pályája első tahiti útjáig. *Nulla dies sine linea. Tanulmányok Passuth Krisztina hetvenedik születésnapjára*. Szerk. Berecz Ágnes, L. Molnár Mária, Tatai Erzsébet. Budapest, 2007. 57–63.; Uő: Olvasmányok múltról és jelenről. Németh Lajos: Törvény és kétely. A művészettörténet-tudomány önvizsgálata. Budapest, Gondolat Kiadó, 1992; Hans Belting: *Das Ende der Kunstgeschichte. Eine Revision nach zehn Jahren*. München, Beck Verlag, 1995.; Aby M. Warburg. *Mnemosyné. Válogatott tanulmányok*. Szerk. Széphelyi F. György. Budapest, Balassi Kiadó, 1995. [rec.] *Buksz*, 7. 1995. 428–441.

⁶⁷ Mikó Árpád: Előszó. In: Tóth Sándor: *Román kori kőfaragványok a Magyar Nemzeti Galéria Régi Magyar Gyűjteményében* (A Magyar Nemzeti Galéria szakkatalógusai, I/1.), Budapest, 2010. 8.

⁶⁸ Tóth Sándor: *Román kori kőfaragványok a Magyar Nemzeti Galéria Régi Magyar Gyűjteményében*. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 2010. (A Magyar Nemzeti Galéria szakkatalógusai, I/1.), – vö.: Marosi, Ernő: Neuere Veröffentlichungen zur Geschichte mittelalterlicher Kunst in Ungarn. *Acta Historiae Artium*, 52. 2011. 255–259.

⁶⁹ *Pannonia regia* 1994. i. m.

Szent István-szarkofágról, és megjelent elemzése a székesfehérvári (és a vele rokon járdi) kapuról. A fehérvári kapu rekonstrukciója mintegy búvópatakként szövi át az életművet: az első kézirat még 1962-ben készült, 1968-ban előadást tartott róla, 1972-ben megrajzolta a rekonstrukciót, amely 1981-ben nyomtatásban is megjelent, a főbb adatokat 1983-ban egy terjedelmes lábjegyzetben közölte, de a részletesebb tanulmány csak az 1994-es katalógusban látott napvilágot.⁷⁰

Az Árpád-kori kőfaragványoknak a *Pannonia regia* kiállításra a Magyar Nemzeti Galériában összegyűjtött bámulatos gazdagságú anyagából egy tekintélyes válogatás a helyszínen maradt, és alapját képezte a középkori kőtár állandó kiállításának.⁷¹ Tóth Sándor fontosnak tartotta, hogy egy országos múzeumban reprezentatív válogatás mutassa be az Árpád-kor művészetét, és ez két évtizedig be is töltötte hivatását.

A *Pannonia regia* csak az első állomása volt azoknak a kiállításoknak, amelyek a következő bő egy évtizedben elkényeztették a középkorászokat. Már 1996-ban megnyílt Pannonhalmán az apátság ezredéves fennállását bemutató *Mons Sacer* Takács Imre rendezésében, aki természetesen ehhez is igénybe vette Tóth Sándor segítségét.⁷² Ennek logikus folytatása volt az ugyanott rendezett, 2001-es *Paradisum plantavit*, mely már valamennyi magyarországi középkori bencés monostorra kiterjesztette a figyelmét. A katalógushoz Tóth Sándor egy nagyszabású összefoglalással (a XI–XII. századi templomépítészetről), tíz kismonográfiával (Tihany, Szekszárd, Zselicszentjakkab, Dombó, Sárvár, Földvár, Jásd, Rudina, Madocsa, Ercsi) és számtalan katalógustétellel járult hozzá.⁷³

Időközben a Magyar Nemzeti Galériában is megnyílt egy újabb fontos időszaki kiállítás M S mesterről.⁷⁴ Tóth Sándor először a Vízitáció-kép restaurálásának előkészületeként foglalkozott a korábbi képi dokumentumokkal, majd az 1997-es kiállítás katalógusa számára áttekintette a teljes reprodukciós anyagot. A tárgyak utóéletét új fénybe állító vizsgálat emellett azt a módszertani megfigyelést is eredményezte, hogy sokszor maguk a képi dokumentumok önmagukban nem nyújtanak elegendő információt, azt ki kell egészíteni a restaurátori megfigyelésekkel is.⁷⁵

E sorozatot a 2006-ban a Szépművészeti Múzeumban megrendezett *Sigismundus rex et imperator* c. kiállítás zárta. Ez alkalmat biztosított számára, hogy összegezze a késő középkori építészetre vonatkozó kutatásai legfontosabb megállapításait, mindelelőtt Budára, a kassai Szent Erzsébet-templomra, a veszprémi székesegyház szen-

⁷⁰ A rekonstrukció történetét összefoglalta: Tóth S. 1983. i. m. 397.: 15. jegyzet, ld. még: Mentényi 2019. i. m. 11–12.

⁷¹ Mikó 2010. i. m. 8.

⁷² *Mons sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve. Kiállítási katalógus / Bencés Főapátság. Szerk. Takács Imre. Pannonhalma, 1996. katalógustételek: II.: 6–13.*

⁷³ Tóth Sándor: A 11–12. századi Magyarország Benedek-rendi templomainak maradványai. *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon. Kiállítási katalógus / Bencés Főapátság. Szerk. Takács Imre. Pannonhalma, 2001. 229–266. és passim.*

⁷⁴ „*Magnificat anima mea Dominum*”. *M S mester Vízitáció-képe és egykori selmebcányai főoltára. Kiállítási katalógus. / Magyar Nemzeti Galéria. Szerk. Mikó Árpád. Budapest, 1997.*

⁷⁵ Uo., 133.

3. Tóth Sándor, 1975. © Magántulajdon

télyére és a keszthelyi ferences kolostorra vonatkozóan (részben katalógus-tételekhez párosítva vagy azok formájában).⁷⁶

Tóth Sándor számára tehát a múzeumi terep új lehetőségeket nyitott meg. Mikó Árpád visszaemlékezése szerint tevékenysége nem korlátozódott a szakkatalógusra, „minden osztálymunkában szívesen segített, lett légyen az az időszaki és állandó kiállítások rendezése és szervezése, a restaurálások nyomon követése vagy a legapróbb napi

⁷⁶ *Sigismundus rex et imperator* 2006. i. m. katalógustételek: 4.1-2, 4.9, 4.143-145, 7.2, 7.97-98.

teendő.”⁷⁷ Talán ezek közé sorolható a Magyar Nemzeti Galéria műhelyében szerkesztett *Művészettörténeti Értesítő* repertóriumának elkészítése is, amely sajátos módon kötötte össze múzeumi és egyetemi kapcsolatait: a repertórium ugyanis 1992–1993-ban az első évesek proszemináriumán készült (köztük Pócs Dániel és Raffay Endre részvételével).⁷⁸ Ezzel hallgatóinak is példát mutatott az egész szakma számára végzett szolgálatról.

TÓTH SÁNDOR, AZ EMBER

Tóth Sándor szakmai profizmusán túl markáns egyéniségével is nagy hatást gyakorolt környezetére. Távolról sem állítható, hogy olcsó népszerűsége törekedett volna. Sokan rettegtek tőle, különösen a vizsgáitól, amelyekkel kapcsolatban többször támadások is érték. A vizsgák nála végtelenül hosszúra nyúltak, és ezt nem minden hallgató tűrte jól. Azoknak, akik meg tudták őrizni a lélekjelenlétüket, ez a hasznukra válhatott. Sokszor kerülő kérdésekkel próbálta rávezetni a vizsgázót a tévedésére, amire az akár csak fertályórákkal később ébredt rá. Azok, akik félték tőle, könnyebben elvéreztek, míg akik elnyerték a bizalmát, több jóindulatra számíthattak.

Nem került a konfliktusok. Véleményét kertelés nélkül kimondta, amivel egyeseket megbántott, ha nem is minden alap nélkül. Többször lehettünk tanúi kirándulásokon sekrestyésekkel folytatott szóváltásainak, ha valamit sérelmezett, vagy szakmailag kifogásolhatónak tartott. Ugyanazzal a makacs igazságkereséssel fordult minden és mindenki felé, nemigen latolgatva a következményeket.

Becsületesség dolgában nem ismert tréfát. Jellemző esetet mesélt el egyszer egy festékvásárlásról, amikor a pénztárnál felajánlották neki, ha hatost dob, nem kell kifizetnie. Ezt kerekén elutasította, mondván, azt tartja tisztességes üzletnek, ha fizet azért, amit kap, de olyat is szeretne kapni, ami megéri az árát. Talán nem tévedünk, ha ebben is a protestáns etika nyomait látjuk. Nem tagadta református kötődését, persze ennek is voltak szakmai vetületei. Az óbudai református közösséghez tartozott, ami alkalmat adott arra, hogy a középkori eredetű helyszínen rajta tartsa a szemét – nem is haszontalanul, hiszen a 2005-ös felújításkor az ő közbenjárására vált lehetővé az előkerült maradványok vizsgálata.⁷⁹ Büszke volt a református hagyományokra, arra, hogy egyháza tartotta fent középkori templomaink jelentős hányadát.⁸⁰

Egyszerre volt szemérmes és büszke. Egyáltalán nem tolta előtérbe magát – jellemző, hogy még Wikipédia-szócikk sincs róla. Ugyanakkor tisztában volt saját értékeivel, és ez érződik szövegein is. Néha váratlanul megjelennek bennük a személyes vonatkozások (az utókor legnagyobb öröme, hiszen ezek a hiteles életrajz értékes

⁷⁷ Mikó 2010. i. m. 8.

⁷⁸ A *Művészettörténeti Értesítő* első negyven évfolyamának repertóriuma (1952–1991). Szerk. Tóth Sándor. *Művészettörténeti Értesítő*, 42. 1993. 225. a teljes hallgatói évfolyam felsorolásával.

⁷⁹ Havasi Krisztina: Adatok az óbudai királyi palota építészeti maradványainak értékeléséhez. *Kő kövön. Dávid Ferenc 73. születésnapjára*. Szerk. Szentesi Edit, Mentényi Klára, Simon Anna. Budapest, 2013. I.: 163.

⁸⁰ Pl. Madocsa, ld.: *Paradisum plantavit* 2001. i. m. 379.

építőköckái). Ékes példa erre a 2000-es Mencl-émlékkönyvről írt recenziója, amelynek persze központi elemét Marosi Kassa-tanulmányának megvitatása alkotta. Ennek végén írta le a nevezetes sorokat: „Vitatkozgatunk egymással különféle nyelveken és fórumokon, olyasmikről, amik mászt nem nagyon érdekelnek, és ha mégis, abban sem mindig leljük örömrünköt. Közben van egy bizonyos hely, ahol szomszédos az asztalunk, ott elég rendszeresen találkozunk, és haragban sem vagyunk. Tulajdonképpen meg is beszélhetnénk a dolgot egymás közt. Ami bizonyára kevésbé lenne érdekes a kollégák számára. De ne tessék aggdódni: nem tesszük.”⁸¹ Ez valószínűleg Marosít is szíven ütötte, aki öt évvel később a nekrológbn fájdalmasan idézte fel e mondatokat.⁸²

A veszprémi székesegyház kőfaragványairól írt második tanulmánya első oldalán saját munkásságáról, törekvéseiről és kudarcairól szólt. „A múzeumi jubileum személyes évfordulóimmal esik egybe. [...] Nem tudom, sor kerül-e valaha a veszprémi székesegyház feltárási anyagának részletes feldolgozására. A kőfaragványok ebből csupán kis és zömében még csak nem is látványos részt tesznek ki. De minden fontosabb középkori építkezésről mondanak valamit, így alkalmas alapul szolgálnak valamelyes áttekintéshez. Egyrészt ezért döntöttem úgy, hogy a jubileumi évkönyvben számomra felajánlott terjedelmi keretet (amely kisebb, mint a harminc év előtti cikké) a székesegyházi kövek témájára fordítom. Másrészt azért, mert egyúttal szeretném első cikkemhez a legszükségesebb kiegészítéseket és korrekciókat hozzáfűzni. Hadd legyen szépen bekeretezve a közbülső üresség.”⁸³ Ami egyben jól mutatja az írásaira jellemző ironikus hangvételt is, ebben az esetben az öniróniát. Bár nem álltak távol tőle a súlyos, olykor komor kijelentések, alapvetően szerette a tréfát, és ha feloldódott, jó hangulatot tudott teremteni.

Azokhoz, akik elnyerték megbecsülését, önzetlen odaadással fordult. Tanácsait, segítségét nem tagadta meg volt tanítványaitól, akik ezzel nem restelltek élni is.⁸⁴ Elkötelezett volt a végsőkig, a szakma és a kollégák iránt. 2007 késő őszén Kollár Tiborral, Mudrák Attilával és Rostás Tiborral tagja lehettem annak a kis társaságnak, amely felkereste az akkoriban Vladimir Goss által rendezett zágrábi kiállítást. Száz drávántúli középkori kőfaragványt mutattak be, kiragadva a feledés homályából egy egész korszakot. Akkor az az elgondolás fogalmazódott meg, hogy jó lenne ennek alapján egy magyar feldolgozást is kiadni. Ennek fotóit Mudrák Attila készítette, Rostás Tiborra és rám hárult a kövek leírása. Tóth Sándor is velünk tartott, értékes tanácsokkal látva el minket. Hazafelé még az újhelyszentpéteri (Novo Mesto Zelinsko) templom akkoriban folyó restaurálását is megtekintettük, a frissen feltárt Szent László-falképekkel. Tóth Sándor kifejezetten élvezte az utazást, jól érezte magát a baráti körben. Késő este érkeztünk Budapestre, és a rá jellemző alázattal vállalta, hogy majd egy éjszakai járatral megy haza. Mint tudjuk, erre már nem került sor, az utcán érte a halál, 2007. december elsejének éjszakáján. A felfoghatatlan veszteség fájalmát a hír váratlansága az elviselhetetlenség fokozta.

⁸¹ Tóth S. 2002. 194.

⁸² Tóth S. 2007. 207.

⁸³ Tóth S. 1994. 327–328.

⁸⁴ Szépen szól erről Mentényi 2007. i. m. 428.

Azóta sok minden megváltozott: az egyetemi szféra, a múzeumok, a műemlék-védelem – mindaz, ahol Tóth Sándor szakmai élete zajlott. Tihanyban 2017-ben lebontották a lapidáriumot, felszámolva ezzel a jádsi kapu általa készített rekonstrukzív összeállítását.⁸⁵ Keszthelyen az általa rendezett földszinti kőtár a felére zsugorodott. A legfájdalmasabbnak talán a Magyar Nemzeti Galériában összeállított reprezentatív kőfaragvány-anyag kilakoltatását tartaná.⁸⁶ Veszprémben sem láthatók ma a korai kövek, ahogy a székesegyház újabb restaurálása is vitákat váltott ki. Mi maradt hát az életműből?

Megmaradtak írásai, megmaradt tanítása. Ránk hagyott egy módszertant, amelyet maga fejlesztett ki. Entz Gézáról írta, hogy „bonyolult stílusképletek és -szövevények boncolgatásával nem sokat bíbelődött. Egyáltalán nem szerette a kusza és homályos dolgokat. Annak a belátása, hogy az effélékbe való belemerülés nélkül – szeretjük, nem szeretjük – nem lehet előbbre jutni, ránk, a következő generációra maradt. Marosi Emő, Tóth Melinda meg jó(?)magam örökösen stílusproblémákkal bajlódunk. Csak tudnám, hogy kitől tanultuk.”⁸⁷

Amikor 2013-ban Marosi Ernő román kori kötetének⁸⁸ bemutatóján valaki azzal akart hízelegni a szerzőnek, hogy iskolateremtő, az karakánul utasította vissza a jelzőt, és arra utalt, hogy kettejük közül csak Tóth Sándornak volt iskolája.

Sokan vannak, akiknek Tóth Sándor lett a példaképe.

TÓTH SÁNDOR PÁLYAKÉPE

Tóth Sándor (Temesvár, 1940. április 12. – Budapest, 2007. december 1.) művészettörténész, régész. Budapesten a II. Rákóczi Ferenc Gimnáziumba járt 1954–1958 között. Egyetemi tanulmányait az ELTE-n végezte 1960–1965 között régészet–művészettörténet szakon. Szakdolgozata 1965-ban készült *A Hont-Pázmány nemzetség premontrei kolostorairól*. Már az egyetem alatt elkezdett dolgozni a veszprémi Bakonyi Múzeum megbízásából, mint segéd muzeológus; innen – a megromlott munkahelyi viszonyok miatt – „szerződéses állását” felbontva 1965-ben távozott, és az Országos Műemléki Felügyelőség Tudományos Osztályának szolgálatába állt. 1974-től az ELTE Művészettörténeti Tanszékén oktatott tanársegédként, majd adjunktusként. 2002-ben nyugdíjba vonult, 2004 elején az oktatást is abbahagyta. 1982-ben egy évig az MTA Művészettörténeti Kutatócsoportjában az Árpád-kori kézikönyv kéziratán dolgozott. Oktatói munkája mellett 1990-től haláláig a Magyar Nemzeti Galéria Régi Magyar Gyűjteményének munkatársa volt, ahol a román kori kőtár katalógusának elkészítésével bízták meg. Felesége: Péter Márta (1940–1991) művészettörténész; Pajorin Klára (1943–), irodalomtörténész. Kötetétetés: Ipolyi Arnold-érem, 2006.

⁸⁵ Mentényi 2019. i. m. 13., 6. jegyzet.

⁸⁶ Ez is 2017-ig állt fent, ld. uo., 13.

⁸⁷ Tóth S. 2006. 564. Egy szemináriumán azt állította, módszertanilag a legtöbbet Richard Hamann köteteiből tanult.

⁸⁸ Marosi Ernő: *A romanika Magyarországon*. Budapest, 2013. (Stílusok – korszakok)

TÓTH SÁNDOR BIBLIOGRÁFIÁJA

Rostás Tibor: Tóth Sándor bibliográfiája. *Tanulmányok Tóth Sándor 60. születésnapjára*. Szerk. Rostás Tibor, Simon Anna. Budapest, 2000. 3–7.; Bardoly István: Tóth Sándor publikációinak bibliográfiája. *Műemlékvédelem*, 51. 2007. 429–433.; Bardoly István: Tóth Sándor publikációinak bibliográfiája. *Művészettörténeti Értesítő*, 58. 2008. 158–162.

TÓTH SÁNDOR FONTOSABB ÍRÁSAI

A veszprémi székesegyház középkori kőfaragványai (A Bakonyi Múzeum kőtárának ismertetése I.). *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 1. 1963. 115–141.; Veszprémi középkori sírkőtöredékek (A Bakonyi Múzeum kőtárának ismertetése II.). *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 2. 1964. 167–183.; XIII. századi építőműhely Veszprémben (A Bakonyi Múzeum kőtárának ismertetése III.). *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 6. 1967. 163–182.; Régészet, műemlékvédelem, történelem. *Építés-Építészettudomány*, 5. 1973. 617–630.; *A római és középkori kőtár katalógusa. Tihanyi Múzeum*. A római katalógus szövegét írta: K. Palágyi Sylvia. A bevezetőt és a középkori katalógus szövegét írta: Tóth Sándor. Veszprém, 1976.; Feldebrőről, hipotézisek nélkül. *Műemlékvédelem*, 21. 1977. 29–39.; Zur Frage der Vorbilder der Aachener Pfalzkapelle. *Acta Historiae Artium*, 24. 1978. 17–26.; Felsőörs késő román templomtornya. Rekonstrukció. *Művészet*, 21, 1980, 2. 22–26.; Egy elfelejtett bihari faajtóról. *Építés-Építészettudomány*, 10. 1980. 439–453.; A gyulafehérvári fejedelmi kapu jelentősége. *Építés-Építészettudomány*, 15. 1983. 391–428.; Az esztergomi Bakóczkapolna történelmi helye. *Ars Hungarica*, 18. 1990. 207–228.; A keszthelyi Balatoni Múzeum középkori kőtára. *Zalai Múzeum*, 2. 1990. 147–187.; Kaschau, Elisabethkirche, von der Westfassade her betrachtet. *Művészettörténeti Értesítő*, 42. 1993. 113–139.; A 11. századi magyarországi kőornamentika időrendjéhez. *Pannonia regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541*. Kiállítási katalógus / Magyar Nemzeti Galéria. Szerk. Mikó Árpád, Takács Imre. Budapest, 1994. 54–71.; A veszprémi székesegyház középkori kőfaragványai. II. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 19/20. 1994. 327–345.; Olvasmányok múltról és jelenről. Németh Lajos: Törvény és kétely. A művészettörténet-tudomány önvizsgálata. Budapest, Gondolat Kiadó, 1992; Hans Belting: Das Ende der Kunstgeschichte. Eine Revision nach zehn Jahren. München, Beck Verlag, 1995.; Aby M. Warburg. Mnemosyné. Válogatott tanulmányok. Szerk. Széphelyi F. György. Budapest, Balassi Kiadó, 1995. [recenzió] *Buksz*, 7. 1995. 428–441.; Volt egyszer egy titeli vállalkó. *Ars Hungarica*, 23. 1995. 227–232.; Pillér és ív a magyar romanikában. *Koppány Tibor hetvenedik születésnapjára. Tanulmányok*. Szerk. Bardoly István, László Csaba. Budapest, 1998. 49–73.; Az aracsi kő rokonsága. *A középkori Dél-Alföld és Szer*. Szerk. Kollár Tibor. Szeged, 2000. 429–447.; Esztergom Szent Adalbert székesegyháza és az Árpád-kori építészet. *Strigonium antiquum. IV. Ezer év Szent Adalbert oltalma alatt*. Szerk. Hegedűs András, Bárdos István. Esztergom, 2000. 121–154.; A 11–12. századi Magyarország Benedek-rendi templomainak maradványai. *Paradisum*

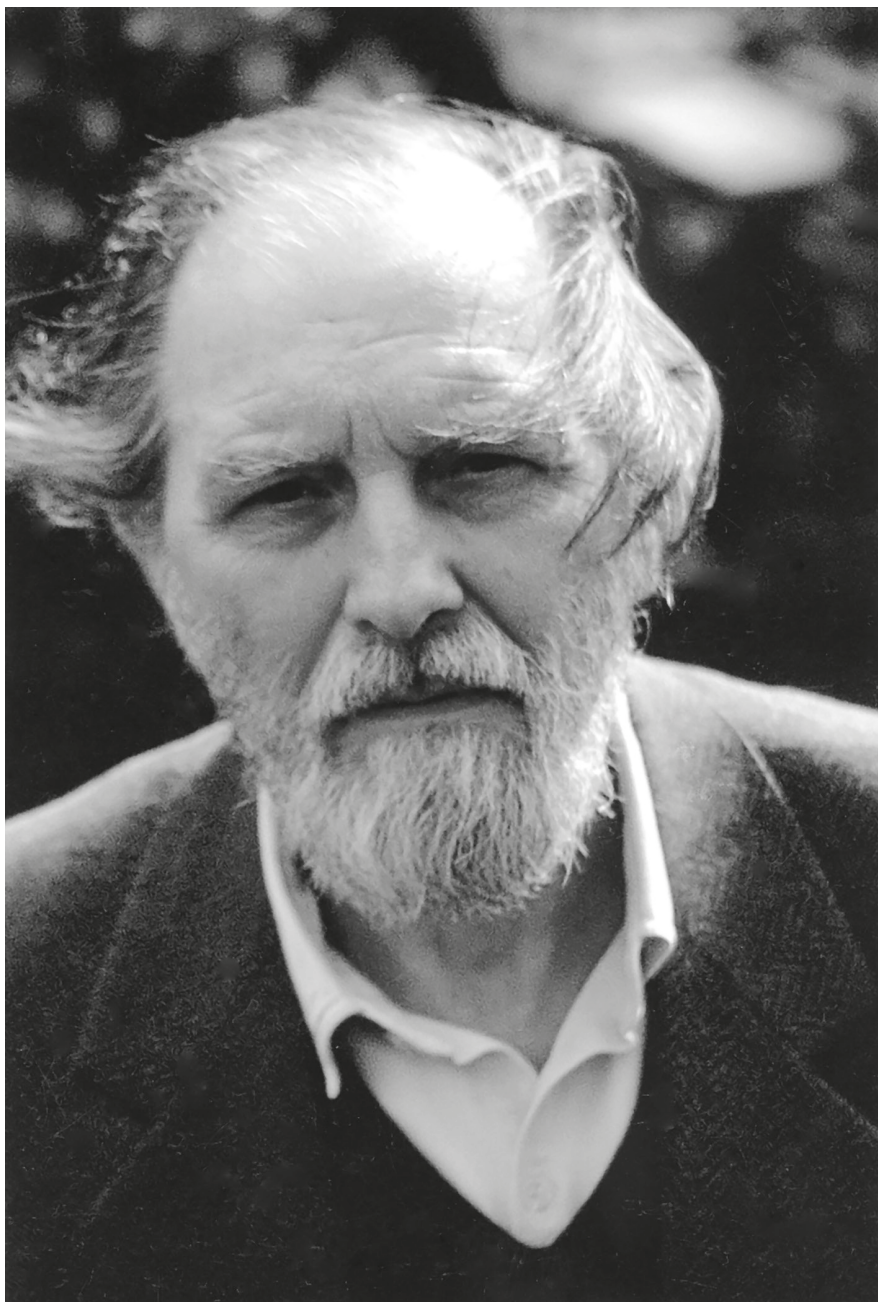
4. Tóth Sándor, 1990 körül. © Magántulajdon

plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon. Kiállítási katalógus / Bencés Főapátság. Szerk. Takács Imre. Pannonhalma, 2001. 229–266.; Észrevételek a pesti reneszánsz szentségházak tárgyában. *Détshy Mihály nyolcvanadik születésnapjára. Tanulmányok.* Szerk. Bardoly István, Haris Andrea. Budapest, 2002. 181–227.; Hatkaréjos rotundáink. *Architectura religioasă medievală din Transilvania III. Középkori egyházi építészet Erdélyben III. Medieval Ecclesiastical Architecture in Transylvania. III.* Coordinatori: Daniela Marcu, Adrian Andrei Rusu, Péter Levente Szócs. Satu Mare, Editura Muzeului Satmarean, 2004. 7–60.; A budai királyi palota épületei a

Zsigmond-korban. *Sigismundus rex et imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában 1387–1437*. Kiállítási katalógus / Szépművészeti Múzeum. Szerk. Takács Imre. Mainz am Rhein, 2006. 200–217.; Kálmán király és a bordás keresztboltozat. *Művészettörténeti Értesítő*, 56. 2007. 1–28.; Szent István-szarkofág – Sírláda és két fedéltöredék. *Ars Hungarica*, 25. 2007. 29–50.; *A Hont-Pázmány nemzetség premontrei kolostorai*. Szerk.: Rostás Tibor. Budapest, 2008.; Dombó és a templomépítés módjai a gótikus Magyarországon. *Építészet a középkori Dél-Magyarországon*. Szerk. Kollár Tibor. Budapest, 2010, 717–741.; *Román kori kőfaragványok a Magyar Nemzeti Galéria Régi Magyar Gyűjteményében* Budapest, 2010. (A Magyar Nemzeti Galéria szakkatalógusai, I/1.)

TÓTH SÁNDORRÓL SZÓLÓ MÉLTATÁSOK

Rostás Tibor: Tóth Sándornak, köszöntés gyanánt. *Tanulmányok Tóth Sándor 60. születésnapjára*. Szerk.: Rostás Tibor, Simon Anna, Budapest, 2000, 1.; Dávid Ferenc Tóth Sándor méltatása. Ipolyi-érem. *Művészettörténeti Értesítő*, 55. 2006. 446–447.; Marosi Ernő: In memoriam – Tóth Sándor 1940–2007. *Ars Hungarica*, 35. 2007. 193–212.; Mentényi Klára: Tóth Sándor (1940–2007). *Műemlékvédelem*, 51. 2007. 428–429.; Takács Imre: Búcsú Tóth Sándortól (1940–2007). *Művészettörténeti Értesítő*, 58. 2008. 157–158.; Lővei Pál: Tóth Sándor (1940–2007). *Örökség* 12, 2008, 1. 24.; Mihalik Tamás: Emlékezés-féle Tóth Sándor művészettörténészre. *Örökség*, 12, 2008, 2. 19.; Rostás Tibor: A magyar középkor sokoldalú kutatója. Tóth Sándor: *A Hont-Pázmány nemzetség premontrei kolostorai*. Szerk. Rostás Tibor. Budapest, BT-Press, 2008, 181–193.; Mikó Árpád: Előszó. Tóth Sándor: *Román kori kőfaragványok a Magyar Nemzeti Galéria Régi Magyar Gyűjteményében*. Budapest, 2010. 7–9.; Simon Anna: „Az építészettörténet régészeti módszere”. Álló épületek kutatásának módszertana Tóth Sándor írásai nyomán. *Kő kövön. Dávid Ferenc 73. születésnapjára*. Szerk. Szentesi Edit, Mentényi Klára, Simon Anna. Budapest, 2013. I.: 197–212.; Mikó Árpád: Veszprém, Esztergom, Pest. Tóth Sándor és a magyarországi kora reneszánsz kőfaragványok kutatása. *Művészettörténeti Értesítő*, 67. 2018. 267–275.; Takács Imre: Előszó. *Művészettörténeti tanulmányok Tóth Sándor emlékére*. Szerk. Takács Imre, Budapest, 2019 7–9.; Marosi Ernő: Tóth Sándor emlékére. Zárzó helyett utószó. Uo., 193–194.

5. Tóth Sándor, 2000 körül. © Magántulajdon